

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 5 • sayı / issue: 9 • haziran / june 2018 • 79-100

ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523

MENÂR EKOLÜNÜN HZ. İSÂ'NIN REF'İ VE NÜZÛLÜ HAKKINDA REFERANS KABUL EDİLEN AYETLERE YAKLAŞIMI

The Approach of the Menâr School to Verses That Are Accepted as References to the Ascension and the Return of Jesus

Hanefi ŞOLA

Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı

*Research Assistant, Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Tafsir*

hanefisola@aksaray.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0142-1782>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 21.03.2018

Kabul Tarihi / Accepted: 05.06.2018

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2018

Atıf / Cite as: Şola, Hanefi. "Menâr Ekolünün Hz. İsâ'nın Ref'i ve Nüzûlü Hakkında Referans Kabul Edilen Ayetlere Yaklaşımı". Mütefekkir 5/9 (Haziran 2018): 79-100.

<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.441655>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Copyright © CC BY-NC-ND Published by Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi - Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Aksaray, 68100 Turkey.
All rights reserved.

MENÂR EKOLÜNÜN HZ. ÎSÂ'NIN REF'İ VE NÜZÛLÜ HAKKINDA REFERANS KABUL EDİLEN AYETLERE YAKLAŞIMI

Hanefi ŞOLA

Öz

Hiz. İsa'nın ölmeden önce göğe yükseltildiği, kıyamete kadar yaşayacağı ve kıyamete yakın bir zamanda bir kurtarıcı olarak yeryüzüne ineceği şeklindeki inanış, İslam düşüncesi geleneğinde nüzûl-i İsa şeklinde kavramlaşmıştır. Çeşitli İslâmî kaynaklarda yer alan ve tefsir kaynaklarında da kendine yer bulan bu inanışa referans gösterilen birçok ayet vardır. Bu ayetler hakkında ortaya konan yorumlar, XIX. yüzyıla kadar mezkûr inanışı temellendirmeye yönelik olmuştur. Ancak bu yüzyılda batıda yükselen pozitivist dalga İslam dünyasındaki epistemolojik anlayışta bazı değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu değişimle birlikte Cemaleddin Efganî, Muhammed Abduh, M. Reşid Rızâ ve A. Mustafa Merâğî gibi isimlerin içinde bulunduğu Menâr ekolü başta olmak üzere İslam dünyasındaki bazı akımlar bu inanışı reddetme yoluna gitmiştir. Bu çalışmada Menâr ekolünün, klasik tefsir kaynaklarında Hiz. İsa'nın ölmeden göğe yükseltildiği ve kıyamete yakın bir zamanda yeniden dünyaya bir kurtarıcı olarak döneceği konusunda referans gösterilen ayetlere yaklaşımı ele alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle ilgili ayetlere, daha sonra bu ayetlerin klasik tefsir kaynaklarındaki yorumlarına değinilmiştir. Son olarak da Menâr ekolünün değerlendirmelerine yer verilmiştir. Sonuç olarak bu ekolün söz konusu ayetlerin mezkûr inanışla alakasının bulunmadığı yönünde bir yaklaşıma sahip oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Menâr, Abduh, Ref', Vefat, Nüzûl-i İsa.

The Approach of the Menâr School to Verses That Are Accepted as References to the Ascension and the Return of Jesus

Abstract

The belief that Jesus was raised to the sky before he died, that he would live until the end of the world and that he would come down to earth as a savior near the doomsday is conceptualized as the Nuzûl-i İsa (return of Jesus) in the Islamic tradition. This belief took place in different Islamic sources including tafseer books and there are a lot of verses related to it. The interpretations about these verses were aimed to build a basis for above mentioned idea until 19th century. However, the positivist trend rising in the west during this century has caused some changes in the epistemological paradigm in the Islamic world. With this change in the paradigm, some theological schools alongside with the Menâr school which included people like Muhammad Abduh, Jamaluddin Afghani, M. Reşid Rıza ve A. Mustafa Meragi, have decided to refuse this belief. In this study, the approach of Menâr school to the verses that refer to the ascension and the return of Jesus as savior has been dealt with within the classical tafseer sources. In this regard, firstly the verses and secondly the interpretations of these verses in our classical tafseer sources were mentioned. Later on, the evaluations of Menâr School about the issue were laid down. As a result, it was obtained that this school do not believe that the fore mentioned verses are related to this belief at all.

Keywords: Tafseer, Menar, Abduh, Ascension, Death, Nuzul-i İsa.

GİRİŞ

Kurtarıcı mitosu, tarih boyunca çeşitli toplumlarda farklı isim ve anlatımlarda kendini gösteren bir inanış olarak var olagelmıştır. Öteden beri insanların zihinlerini meşgul eden bu düşüncenin ilk olarak nerede ve nasıl çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, özellikle doğu toplumlarında “*mesih-kurtarıcı*” olarak kendini gösteren bu inanış, tüm insanlık tarihinde müşterek bir kültür olarak görülür.¹ İslam düşünce geleneğinde nüzûl-i İsâ olarak kavramlaşan bu inanış kıyametin büyük alametlerinden biri olarak da kabul edilir. Bu kabul hiçbir itiraza maruz kalmadan XIX. yüzyıla kadar İslam geleneğindeki yerini korumuştur.

Nüzûl-i İsâ, İslam kaynaklarında başta kalam olmak üzere tefsir ve hadis külliyatında kendine bolca yer bulur. Bu inanış, XIX. yüzyıla kadar yazılan tefsirlerin kahir ekseriyetinde birtakım ayetler bağlamında işlenmiştir.² Söz konusu ayetlerde bazı farklı yorumlar bulunsa da bu yorumlarda Hz. İsâ'nın ölmediği ve kıyamete kadar yaşayacağı, kıyamete yakın zamanda bir kurtarıcı olarak dünyaya geleceği şeklindeki inanışa halel getirecek herhangi bir itiraz söz konusu olmamıştır.

XIX. ve XX. yüzyıl Müslümanların Batı karşısında tüm cephelerde üst üste yenilgi yaşamaları ve buna bağlı olarak inkıza uğramaları sonucunda İslâm düşüncesinde ciddi kırılmaların yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim bu yüzyılda gerek Mısır'da gerekse diğer İslâm coğrafyalarında Müslümanlar, Batı medeniyetinin inşa ettiği teknolojik, askeri ve siyasi üstünlük karşısında yenilmişlik psikolojisine kapılmış, bu psikoza bağlı olarak da epistemolojik anlayışlarında Batı'daki gibi rasyonalitenin hâkim olduğu epistemolojiye koşut bir değişim meydana gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda Kur'ân başta olmak üzere tüm dinî metinlerin anlaşılmasında kriter önceliği sem'iyâttan müşâhedeye doğru evrilmiş ve bu anlayış çerçevesinde vücûda gelen düşünceler literatürde *çağdaş İslâm düşüncesi* şeklinde kavramlaşmıştır. Bu değişimin neticesinde Hz. Âdem kıssasını, Fil vak'asını, sihrin gerçekliğini, Hz. İbrahim ve dört kuş meselini vb. birçok kıssayı konu edinen ayetler farklı yorumlanmıştır. Bu çerçevede Hz. İsâ'nın ref'i ve kıyamete yakın tekrar geleceği konusunda referans gösterilen ayetler de sorgulanmış, çeşitli tenkitlere tabi tutulmuş ve nihayetinde mezkûr ayetlerin bu mesele ile

¹ Bk. Ömer Faruk Harman, “İslam Öncesi Dinlerde Beklenen Kurtarıcı”, *Tarihten Günümüze Tartışmalı İnanç Meseleleri*, ed. Mehmet Bulgen (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2014), 95-102; Zeki Ünal, *Hz. İsâ'nın Dönüşü Meselesi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 29-88; Zeki Sarıtoprak, *İslam İnanç Açısından Nüzûl-i İsâ Meselesi* (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997), 3-36.

² Bk. Âl-i İmrân 3/55-61; en-Nisâ 4/155-160; ez-Zuhruf 43/61.

irtibatlandırılmayacağı düşüncesine varılmıştır. Çağdaş dönemde mezkûr yorumları benimseyenlerin başında Hindistan alt kıtasında Kādiyânîler, Mısır'da ise Menâr ekolü gelmektedir. Ancak her iki akımın bu inancı reddetme gerekçelerinin birbirinden farklılık arz ettiğini söylemek gerekir.

Bilindiği üzere Kur'an, tüm İslâmî akımlarca temel referans metin olarak kabul edilir, buna bağlı olarak itikadî ve amelî meselelerde, öncelikli olarak Kur'an'a müracaat edilir. Bu bağlamda nüzûl-i İsâ inancı da bazı ayetler çerçevesinde temellendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim klasik tefsir kaynaklarına bakıldığında Hz. İsâ'nın öldürülmeyip göğe yükseltildiği şeklindeki inancın ayetlerle nasıl temellendirilmeye çalışıldığı açıkça görülür. Söz konusu ayetlere getirilen yorumların ekseni ise neredeyse aynı gibidir. Buna karşın, Hz. İsâ'nın kıyamete yakın zamanda yeniden dünyaya geleceği konusunda referans kabul edilen ayetlerin üzerinde müfessirlerin yaptıkları yorumların aynı olduğu söylenemez. Zira bazı müfessirler bu ayetleri Hz. İsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda nüzûl edeceği hakkında referans olarak kabul ederken, bazı müfessirler ise Hz. İsâ'nın nüzûlüyle ilişkilendirmeden yorumlamışlardır. Ancak yapılan bu yorumların söz konusu inancın varlığına hâlel getirecek bir mahiyet arz etmediğini söyleyebiliriz.

Konuya girmeden önce Menâr ekolü hakkında bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Cemaleddîn Efganî'nin (ö. 1897) girişimleriyle başlatılabileceğimiz Menâr ekolü, Muhammed Abduh (ö. 1905) ve M. Reşîd Rızâ (ö. 1935) tarafından geliştirilmiştir. Mustafa Abdurrâzık (ö. 1946), Ahmed Mustafa Merâgî (ö. 1952) Mahmûd Şeltût (ö. 1966) ve Ali Abdurrâzık (ö. 1966) gibi isimlerin de içinde bulunduğu bu ekolün hedefinde, yukarıda değindiğimiz kırılmaların etkisiyle öncelikle toplumsal ıslahatlar olmuştur.³ Mezkûr ıslahatların gerçekleşmesi için öncelikle, İslam geleneğindeki delil hiyerarşisinin birinci sırasında yer alan Kur'an'ın nasıl ele alınması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda söz konusu ekolün epistemolojik anlayışındaki değişim, tefsire ilişkin metodolojilerini de etkilemiştir. Bu anlamda bu ekol, klasik tefsirlerin detaylı gramer izahları, belagat ve edebi sanatlarla ilişkin nükteler, kelamî problemlere dair konular, fakihlerin istinbat ve fetvalarıyla dolup taşıdığını ve tüm bunların Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlamaktan ziyade Kur'an'ın anlaşılmasında birer engel teşkil ettiğini savunur. Menâr ekolü, aynı literatürün İsrâîlî rivayetlerle dolup taşıdığı, bu rivayetlerin Kur'an'ın sağlıklı anlaşılmasına mani olduğu ve bunların delil olarak

³ Bk. Fethi Ahmet Polat, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 215.

kullanılmasından sakınılması gerektiği üzerinde de durur. Bu bağlamda Kur'an'ı tefsir etmenin en güzel yönteminin Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi gerektiğini savunan bu ekol, tefsirin başta İsrâîlî rivayetler olmak üzere, sübut açısından sıhhati sorunlu rivayetlerden tecrit edilmesini önerir ve bu süreçte aklın aktif bir şekilde işlevsel kılınması gerektiğine dikkat çeker.⁴ Bu kapsamda akla önemli bir paye veren söz konusu ekol, bu yaklaşımını en belirgin şekilde Kur'an kıssalarının yorumunda ortaya koyar. Mucizeyi imkân dâhilinde kabul etmenin yanında, Kur'an'da akla aykırı gözüken birçok ifadeyi, mecâz ve temsil vasıtasıyla rasyonel bir temele oturtmaya çalışır.⁵ Tefsir metodolojisini bu parametreler üzerine kuran Menâr ekolü, Hz. İsâ'nın ref' ve nüzûlünü de bu çerçeveye göre yorumlamıştır.

Bu çalışmada söz konusu ayetlerle ilgili Menâr ekolü tarafından yapılan yorumlar ile klasik tefsirlerde yer alan yorumlar ele alınacaktır. Ancak "Menâr ekolü" derken, daha ziyade bu ekolün önde gelen âlimlerinden Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Mustafa Merâğî'nin *Tefsîru'l-Menâr* ile *Tefsîrü'l-Merâğî* adlı eserlerindeki yorumlarının kast edildiğini söylemek gerekir. Başka bir ifadeyle, Menâr ekolü ifadesi mezkûr üç isimle sınırlı tutulacaktır.

Çalışmamıza öncelikle Kur'an'da Hz. İsâ'nın, ref'i ve nüzûlüne referans gösterilen ayetlerle başlanılacaktır. Ardından bu ayetlerin Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*'ı, Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*'ı, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-Uyûn*'u, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-Mesîr*'i, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi'u li Ahkâm*'ı gibi klasik tefsirlerde nasıl ele alındığına değinilecektir. Ardından, aynı ayetlerin *Tefsîrü'l-Menâr* ve *Tefsîrü'l-Merâğî* adlı eserlerde nasıl ele alındığı üzerinde durulacak, münasebet düştükçe bu eserlerdeki yorumlarla mezkûr klasik tefsirlerdeki açıklamalar mukayese edilecek ve böylece meseleye nasıl yaklaştıkları tespit edilecektir.

Bu noktada Menâr ekolünün Kur'an'ı ve tefsiri modern anlayışa uygun biçimde yorumlayanlara büyük ölçüde kaynaklık etmesi itibarı ile ulaşılan tespitlerin çağdaş dönemde önemli bir yekûn oluşturan modern dönem Kur'an ve tefsir yorum literatürüne önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

⁴ Bk. Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm (Tefsîrü'l-Menâr)*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1432/2011), 1: 3-30; Ahmed Mustafa Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî* (Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1365/1946), 1: 5-17; Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 148.

⁵ Bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1: 213-215, 281; Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1: 133-134.

1. KUR'AN'DA HZ. İSÂ'NIN REF'İNE VE NÜZÜLÜNE REFERANS GÖSTERİLEN AYETLER

Kur'an'da Hz. İsâ'nın ref'ine referans gösterilen ayetler Âl-i İmrân, Nisâ ve Zuhruf sûrelerinde yer almaktadır. Nisâ sûresinde ilgili hadiseye şöyle yer verilmiştir:

"Sözlerinden dönmeleri, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve "Kalplerimiz kılıflanmıştır" demeleri sebebiyle... Dahası inkârları sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur. Pek azı müstesna artık iman etmezler. Bir de inkâr etmelerinden ve Meryem'e büyük bir iftira atmalarından; 'Allah elçisi Meryem oğlu İsâ Mesîh'i öldürdük' demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; şüphe içine düşürüldüler. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir. Bilâkis Allah onu ref' etmiştir. Allah izzet ve hikmet sahibidir." (en-Nisâ 4/155-158)

Aynı hadise bir başka açıdan Âl-i İmrân sûresinde şöyle ele alınmıştır:

"Allah buyurmuştu ki: 'Ey İsâ! Ben seni vefat ettireceğim, seni katıma yükselteceğim, seni o inkârcılardan arındıracağım ve sana tâbi olanları kıyamet gününe kadar inkâr edenlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte, ayrılığa düşüp durduğunuz hususlarda aranızda hükmü o zaman ben vereceğim.' 'İnkâr edenleri dünyada da âhirette de şiddetli bir azaba çarptıracağım; onların hiç yardımcıları da olmayacak.' İman edip dünya ve âhirete faydalı işler yapanlara gelince, Allah onlara mükâfatlarını eksiksiz verecektir. Allah zalimleri sevmez." (Âl-i İmrân 3/55-61)

Hz. İsâ'nın yeryüzüne yeniden döneceği hususunda ise yukarıdaki ayetlere ilaveten referans gösterilen diğer ayetler şunlardır:

"Ehl-i kitap'tan her biri ölümünden önce ona mutlaka iman edecektir; o da kıyamet gününde onlara şahit olacaktır." (en-Nisâ 4/159-160)

"Şüphesiz o, kıyamet için kesin bir bilgidir." (ez-Zuhruf 43/61)

"O hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşacak ve sâlih kişilerden olacak." (Âl-i İmrân 3/46)⁶

2. KLASİK TEFSİRLERDE HZ. İSÂ'NIN ÖLÜMÜ, REF'İ VE NÜZÜLÜYLE İLGİLİ YORUMLAR

Yukarıda Hz. İsâ'nın ölümü, ref'i ve nüzülü kapsamında değerlendirilen ayetlere yer verildi. Bu başlıkta ise ilgili ayetlerin klasik tefsirlerde nasıl değerlendirildiği ortaya konmaya çalışılacaktır. Çünkü Menâr eko-

⁶ Ayet mealleri Diyanet Vakfı'na ait mealden kısmen değiştirilerek iktibas edilmiştir.

lünün bu konudaki görüşlerinin geleneksel anlayıştan farkının belirlenmesi açısından klasik tefsirlerdeki açıklamalar ehemmiyet arz eder.

2.1. Hz. İsâ'nın Ölümü ve Ref'ine Yönelik Yorumlar

Klasik tefsirlerde Hz. İsâ'nın mı, yoksa onun yerine başka birinin mi öldürüldüğü konusu Nisâ sûresinin 157. ayetinde ele alınmıştır. Söz konusu ayetle ilgili olarak klasik tefsirlerdeki tüm bilgiler, görebildiğimiz kadarıyla, öldürülen şahsın Hz. İsâ değil, onun yerine bir başkası olduğu yönündedir. Nitekim bu ayet hakkında Ebû Cafer et-Taberî, öldürülenin Hz. İsâ olmadığını, Hz. İsâ'ya benzetilen başka biri olduğunu belirttiikten sonra, öldürülen kişinin Hz. İsâ'ya nasıl benzetildiği konusunda müfessirlerin ihtilaf ettiklerine değinerek şu iki görüşe yer vermektedir.

(1) Vehb b. Münebbih'e (ö. 114/732) atfedilen görüşe göre, Yahudiler Hz. İsâ ve havârilere kuşattıklarında hangisinin İsâ olduğunu tespit edemediler. Zira tüm havârilere İsâ'nın suretine dönüştürülmüşlerdi. Bunun üzerine Hz. İsâ'yı öldürmek isteyenler hangisinin İsâ olduğunu seçemediler. İsâ ile birlikte bulunanlardan biri İsâ olduğunu söyleyerek evden dışarı çıktı. Onlar da onu İsâ zannederek öldürdüler.

(11) Mücâhid (ö. 103/721), Kasım (ö. 107/725[?]), Katâde (ö. 117/735), Süddî (ö. 127/745), İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve İbn İshâk (ö. 151/768) gibi tabîin âlim ve müfessirlerine göre ise öldürülen kişinin Hz. İsâ'ya benzetilmesi olayı şöyle gerçekleşmiştir: Hz. İsâ onlardan birinin kendi yerine öldürülmesini istemiş, içlerinden biri de bu isteği kabul etmiştir. Derken o kişi Allah tarafından Hz. İsâ'ya benzetilmiş ve öldürülmüştür. Hz. İsâ da göğe yükseltilmiştir. Taberî bu iki görüşten ilk görüşün daha isabetli olduğu kanaatinde dir.⁷

Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, Hz. İsâ'ya benzetilerek öldürülen kişinin kim olduğu konusundaki görüş sayısını üçe çıkartır. Bu görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

(1) Yahudiler, Hz. İsâ'yı tanıdıkları halde başka biriyle karıştırmış ve onu Hz. İsâ zannederek öldürüp çarmıha germişlerdir.

(11) Onlar (Yahudiler) Hz. İsâ'nın adını çok duymuş olmakla birlikte onu şahsen tanımamaktaydılar. Yahuda adında biri otuz dirhem karşılığında onlara Hz. İsâ diye başka birini göstermiştir.

(111) Yahudiler Hz. İsâ'yı şahsen tanımaktaydı, ancak halkın fitnesinden korkuyorlardı. Bu sebeple söz konusu fitneden sakınmak için Hz. İsâ

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili'l-Âyi'l-Kur'ân*, 4. Baskı (Kahire: Dâru's-Selâm, 1430/2009), 4: 2622-2627.

diye başka birini öldürüp çarmıha germişlerdir. Allah böylece onların Hz. İsa'yı öldürmelerini engellemiştir.⁸

Hiz. İsa'ya benzetilerek öldürölen kişi hakkında Fahreddin er-Râzi (ö. 606/1210) ise dört görüşten bahsetmektedir. Bu görüşler sırasıyla şöyledir:

(i) Yahudiler, Hiz. İsa ve havâriyelerinin bulunduğu evi tespit edince Yahudilerin lideri, Taytâyus adındaki bir adamına Hiz. İsa'yı yakalayıp huzuruna getirmesini emreder. Bu kişi Hiz. İsa'nın bulunduğu eve girince Allah Hiz. İsa'yı göğe kaldırmış ve ona Hiz. İsa'nın şeklini vermiştir. Bunun üzerine Yahudiler o kişiyi Hiz. İsa sanarak çarmıha gererek öldürmüşlerdir.

(ii) Yahudiler, Hiz. İsa'yı takip etmesi için bir adamı görevlendirirler. Hiz. İsa bir dağa çıkar ve oradan göğe yükseltilir. Allah o görevli adama Hiz. İsa'nın şeklini verir. Yahudiler onu, Hiz. İsa olduğunu inkâr etmesine rağmen öldürür.

(iii) Hiz. İsa bir evde havarilerinden, "Kim cennet karşılığında benim suretime girmek ister?" şeklinde bir istekte bulunur. Aralarından biri "Ben" diye öne atılır. Bunun üzerine Allah o kişiye Hiz. İsa'nın suretini verir ve kişi evden çıkartılıp öldürölür. Hiz. İsa ise semaya kaldırılır.

(iv) Havarilerin arasında bulunan bir münafık Yahudilere giderek Hiz. İsa'nın yerini söyler. Yahudilerle birlikte eve giren bu kişiye Hiz. İsa'nın şekli verilir. Böylece adam çarmıha gerdirilerek öldürölür.⁹

Hiz. İsa'nın yerine öldürölen kişi hakkında ortaya atılan görüşlerin çeşitliliği, söz konusu kişinin kim olduğu hususunda İslâm âlimlerinin zihninin net olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Bu da söz konusu yaklaşımların kesin verilere değil, spekülasyona açık verilere dayandığına işaret eder. Nitekim Fahreddin er-Râzi, ayet hakkında ortaya konan görüşlerin birbirleriyle çelişkili olduğunu belirtmiş, neticede işin hakikatinin Allah'a havale edilmesini salık vermiştir.¹⁰

Görölldüğu gibi, klasik dönem tefsirlerindeki kayıtlarda Hiz. İsa'nın değil de onun yerine bir başkasının öldürölldüğu açıkça ifade edilmektedir. Ancak öldürölen kişinin kim olduğu hakkında çeşitli rivayetler üzerinde durulmuş ve bu konuda bir ittifaka varılamamıştır.

Klasik dönem müfessirlerinin Nisâ suresinde yer alan ayette Hiz. İsa'nın yerine bir başkasının öldürölldüğu konusundaki görüşlerine göre

⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el- Maverdî el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kutibi'l-İlmiyye, 1428/2007), 1: 543.

⁹ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993), 6: 102.

¹⁰ Fahreddin er-Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 6: 102.

takdir ederken, Ferrâ ise, “ إني رافعك إلى ومطهرك من الذين كفروا ومتويعك بعد إنزالي إليك في ”¹⁵ yani, “Seni katıma yükseltip kâfirlerin elinden kurtaracağım ve seni tekrar dünyaya indirdikten sonra vefat ettireceğim.” şeklinde takdir etmiştir.

Klasik dönem müfessirleri görüldüğü üzere, Hz. Îsâ’nın göğe yükseltilmesine ilişkin referans gösterilen ayet hakkında birbirinden farklı izahlarda bulunsalar da onun ölmeden göğe yükseltildiği hususunda ittifak halindedirler.

2.2. Hz. Îsâ’nın Nüzûlü

Çalışmanın başlarında Hz. Îsâ’nın kıyamet kopmadan önce geleceğine inanan bazı âlimlerin delil olarak kullandıkları ayetlere değinmiştik. Bu ayetlerden biri, “وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ” şeklindeki Nisâ sûresi 4/159. ayetidir. Dikkat edilirse ayette hem “*bihi*” hem de “*mevtihî*” ifadelerinde birer zamir bulunmaktadır. Bu ayetteki her iki zamir, içinde İbn Abbâs, İbn Zeyd, Ebû Mâlik, Katâde gibi sahabe ve tabiîn dönemi müfessirlerinin de yer aldığı müfessirlere göre Hz. Îsâ’ya râci olmaktadır. Mücâhid, Hasan Basrî ve Dahhâk gibi tabiîn müfessirlerinin savunduğu bir başka görüşe göre “*bihi*”deki zamir, Hz. Îsâ’ya, “*mevtihî*”deki zamir de Ehl-i Kitâb’a işaret eder. İkrime’nin (ö. 105/723) savunduğu üçüncü görüşe göre ise birinci zamir Hz. Muhammed’e, ikinci zamir ise Ehl-i Kitâb’a dönmektedir.¹⁶ Bu bağlamda birinci görüşe göre ayet, “*Ehl-i Kitap’tan herkes, Îsâ’nın ölümünden önce ona iman edecektir.*”, ikinci görüşe göre, “*Ölmeden önce tüm Ehl-i Kitap, Hz. Îsâ’ya iman edecektir.*” üçüncü görüşe göre ise, “*Ehl-i Kitap’tan herkes, ölmeden önce Hz. Muhammed’e iman edecektir.*” anlamlarına gelmektedir.

Hz. Îsâ’nın nüzûlüne delil olarak kullanılan bir başka ayet Zuhruf 43/61. ayettir. Söz konusu ayeti Hz. Îsâ’nın tekrar dünyaya geleceğine delil olarak kullananlar, “وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِّلشَّاعِرِ” şeklindeki ayette geçen “*innehu*” ifadesindeki zamiri Hz. Îsâ olarak yorumlamaktadırlar. İbn Abbâs, Katâde, Mücâhid, Dehhâk ve Süddî gibi tabiîn müfessirleri tarafından savunulan bu görüşe göre ayete, “*Hz. Îsâ’nın çıkışı kıyamet için kesin bir bilgidir.*”¹⁷ şeklinde bir anlam takdir edilmektedir. Ayrıca ayetteki zaminin kime/neye işaret ettiği hususunda tek bir görüşün bulunmadığını; ilgili zaminin Kur’an’a râci olduğunu da söyleyenler bulunmaktadır.¹⁸

¹⁵ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye 1423/2002), 1: 155.

¹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 4: 2628-33; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, 1: 544.

¹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 9: 7310-12; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, 5: 235.

¹⁸ Bk. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 9: 7312; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, 5: 235.

Klasik tefsirlerdeki kayıtlara göre Âl-i İmrân 3/46. ayeti de bazı müfessirlerce Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda yeryüzüne tekrar geleceğine yönelik delil olarak kullanılan ayetler arasında yer almıştır. Bu çerçevede ilgili ayette geçen “*kehlen*” ifadesi İbn Zeyd tarafından Hz. Îsâ'nın Deccalı öldürdüğü sıralardaki konuşması anlamında kullanılmıştır. Ancak şunun da ifade edilmesi gerekir ki; Katâde, İbn Rebî', Mücâhid, İbn Cüreyc gibi tabiîn müfessirlerinin büyük çoğunluğu ilgili ayette geçen “*kehlen*” ifadesini, Hz. Îsâ'nın yetişkinlik dönemindeki konuşması anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Ancak bunun Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda dünyaya yeniden geldiği sıralarda gerçekleşeceği şeklinde bir kayıt düşmemişlerdir. Nitekim söz konusu görüşlere yer veren Taberî'nin ilgili ifade hakkındaki şu açıklamaları dikkat çekicidir: “Allah'ın Hz. Îsâ hakkında bu ifadeyi kullanması, tüm insanların yetişkinlik ve yaşlılık döneminde konuştukları gibi Hz. Îsâ'nın da bu dönemlerde konuştuğunu bildirmesi içindir. Ayrıca bu ifade, sapkın Hristiyanların Îsâ hakkındaki görüşlerine karşı argüman olarak kullanılmıştır. Şöyle ki Hz. Îsâ, zaman geçtikçe çocukluktan yetişkinliğe doğru bir gelişim göstermektedir. Bu da Hz. Îsâ'da meydana gelen bazı fiziksel değişimlerin göze çarpmasına sebep olmaktaydı. Bu çerçevede sapkın grupların Hz. Îsâ hakkındaki ulûhiyet iddiaları doğru olsaydı Hz. Îsâ'nın zamanın ilerlemesiyle bir takım fiziksel değişimler geçirmesinden söz edilemezdi.”¹⁹

Hz. Îsâ'nın nüzûlüne ilişkin referans gösterilen ayetler hakkındaki yorumlar çeşitlilik arz etse de bu durum, onun nüzûlü konusunda olumsuz bir tartışmanın meydana gelmesine olanak vermemiştir. Ayetlerdeki yorum farklılıkları, sadece ilgili ayetlerin Hz. Îsâ'nın nüzûlüyle ilişkilendirilmemesiyle sınırlıdır. Nitekim adı geçen müfessirlerden hiçbirinin bu inanışa hâlel getirecek en ufak bir şüpheye bile yer vermedikleri açıkça görülmektedir. Klasik dönem müfessirlerine ait söz konusu yorumların şekillenmesinde mezkûr rivayetlerin rolünün bulunduğunu söylemek izahtan varestesine olsa gerektir.

3. MENÂR EKOLÜNÜN HZ. ÎSÂ'NIN ÖLÜMÜ, REF'İ VE NÜZÛLÜYLE İLGİLİ YORUMLARI

3.1. Hz. Îsâ'nın Ölümü ve Ref'i

Reşîd Rızâ ve Merâgî'ye göre Nisâ sûresi 157. ayetteki, “Onu öldürmediler, haça da germediler” şeklindeki ifade, insanların yaygın kabullerini ve Yahudilerin, “Hz. Îsâ'yı öldürdük ve onu çarmıha gerdik” şeklindeki iddialarını yalanlamaktadır. Dolayısıyla ayet, Yahudilerin Hz. Îsâ'yı öldüremedikleri gibi haça da geremedikleri gerçeğini ortaya koymakta-

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3: 1787-1789.

dır. Ancak Hz. İsa'nın öldürölüp öldürölmediğı hususunda Ehl-i Kitap sürekli şüphe ve tereddüt içinde kalmıştır.²⁰ Merâğî; söz konusu hadisenin anlatımında her ne kadar olağan dışı ve garipsenecek bazı olaylar bulunuyorsa da Hz. İsa'nın Yahudilerin elinden kurtulduğu hususundaki hadisenin fiilen gerçekleşmiş olduğunun altını çizer.²¹

Reşid Rızâ ve Merâğî, Hz. İsa'nın öldürölmesi hakkında ifade edilen şüphenin, çarmıha gerilenin Hz. İsa mı, yoksa başka biri mi olduğu şeklindeki tereddütlere karşılık geldiğini belirtirler. Onların bu hususta kesin bilgiye sahip olmadıklarını ise ayette geçen “إِلَّا اتَّبَاعُ الظَّنِّ” ifadesi ile temellendirmeye çalışırlar. Hristiyanlarca kabul gören İncillerdeki kayıtların²² net olmamasını da mezkûr görüşü destekleyen bir argüman olarak gösterirler.²³

Ayette yer alan “وَمَا قَتَلُوهُ” şeklindeki ifadenin, “Hz. İsa'yı kesinlikle öldürmediler” ya da “onu, doğrudan kendisi olduğunu kesin bir şekilde bilerek öldürmediler” anlamına geldiğini, çünkü Yahudilerin Hz. İsa'yı bizzat tanımadıklarını belirten Reşid Rızâ ve Merâğî²⁴ bu ifadelerini, Hristiyanlar tarafından makbul görülen metinlerindeki şu açıklamalarla temellendirirler: “Hz. İsa'yı askerlere teslim eden Asharyurtlu Yahuda'dır. O, askerlere öptüğü kişinin Hz. İsa olduğunu söylemiştir. Hz. İsa'yı öpünce de askerler onu yakalamışlardır. Barnaba İncil'inde ise askerler, İsa'ya benzediğinden, Asharyurtlu Yahuda'yı bizzat İsa sanarak yakalamışlardır.”²⁵ Her iki yaklaşımdan da askerlerin Hz. İsa'yı tanımadığı sonucuna varan Reşid Rızâ, bu hususta tefsir kaynaklarında bulunan rivayetlerle İncillerdeki bilgilerin paralel olduğunu ifade eder. Ona göre tüm bu rivayetler ile İncillerdeki bilgilerin ortaya koyduğu ortak nokta, Hz. İsa'yı öldürmek isteyen Yahudilerin bunu başaramadıkları ve onun yerine Hz. İsa sanarak başka birini öldürmeleridir.²⁶

Reşid Rızâ ve Merâğî'nin yukarıda yer verdiğimiz açıklamaları dikkate alındığında her ikisi de tıpkı klasik dönem müfessirleri gibi, Hz. İsa'nın öldürölmediğini ve onun yerine kendisine benzetilen başka birinin öldürölüğünü düşünürler. Bu açıdan her iki müfessirin görüşlerinin klasik dönem müfessirlerinin görüşleriyle aynı istikamette olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 15-16; Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 6: 13.

²¹ Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 6: 13.

²² Bk. Matta 26/28; Markos 14/20.

²³ Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 16; Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 6: 14.

²⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 16; Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 6: 14.

²⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 17; Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 6: 14.

²⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 17; Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 6: 14.

H. İsâ'nın akıbetinin ne olduğu hususundaki cevapları ise tıpkı klasik dönem müfessirleri gibi, Al-i İmrân sûresi 3/55. ayetinde ve kısmen Nisâ sûresi 4/158. ayetinde bulmaya çalışmışlardır.

Reşîd Rızâ'ya göre Al-i İmrân sûresinin 3/55. ayeti, hakkındaki rivayetlerden ve klasik dönem müfessirlerine ait görüşlerden bağımsız bir şekilde okunması halinde H. İsâ'nın vefat ettirilmiş olduğu açıkça anlaşılabacaktır. Zira ona göre H. İsâ, her ne kadar yukarıda anlatılan hadiseye göre Yahudiler tarafından öldürülmemiş olsa da H. İsâ'nın vefatına ilişkin meselenin mezkûr hadiseden bağımsız olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu noktadan hareket etmeyen müfessirler ilgili ayeti H. İsâ'nın cesediyle birlikte göğsüne yükseltildiğine ilişkin rivayetlerle uyumlu hale getirmiş, böylece ayetteki açık anlamı göz ardı etmişlerdir.²⁷ Görüldüğü üzere Reşîd Rızâ burada, ayetin rivayetlerden tecrit edilerek okunmasını önermektedir. Zira ona göre mezkûr rivayetler, ayetin asıl anlamını ters yüz etmektedir.

Reşîd Rızâ'nın mezkûr ayeti rivayetlere bağılı kalarak yorumlayan klasik dönem âlimlerine yönelttiği eleştirilerine değindikten sonra onun yaklaşımını özetle şöyle açıklamak mümkündür: Ayetteki “teveffî” sözcüğü lügatte, “bir şeyi tamamıyla almak” anlamına gelir; bu sebeple “öldürmek” anlamında da kullanılır. Nitekim bu ifade, başka ayetlerde de ölüm anlamında kullanılmıştır. Sözelimi, “Ölüm vakti gelen canları Allah alır (vefat ettirir).” şeklindeki Zümer 39/42. ile “Sizin için görevlendirilen ölüm meleği, canınızı alacaktır (vefat ettirecektir).” şeklindeki Secde 32/11. ayetleri böyledir.²⁸ Bu açıklamalarıyla Reşîd Rızâ ayetteki “teveffî” ifadesinin bilindik ölüm anlamına geldiğini temellendirmeye çalışmıştır. Görüldüğü üzere Reşîd Rızâ, söz konusu ifadeyi izah ederken, Kur'an'da bu ifadeyi içeren başka ayetlere müracaat etmektedir. Bu yönüyle Kur'an'ın rivayetler üzerinden değil, öncelikle Kur'an'la yorumlanması gerektiğini salık vermektedir.

Reşîd Rızâ'nın söz konusu ayet hakkındaki bu açıklamalarından sonra, Abduh'un yaklaşımına da değinmek gerekir. Abduh, bu ayet hakkında âlimlerin iki görüşte olduklarını söyler. Görüşlerden ilkinde göre H. İsâ canlı olarak ruhu ve bedeni ile birlikte yükseltilmiş, kıyamete yakın bir zamanda inip insanlar arasında İslâm'a göre hüküm verecek, bunlardan sonra Allah onu vefat ettirecektir. Abduh, daha önce bahsettiğimiz gibi, bu izahı savunan bazı âlimlerin ayette önce “teveffî” sonra “ref” ifadesinin zikredilmesinin ilgili yorumla çeliştiğini belirterek ayetteki nazımda takdim ve tehirin bulunduğunu ileri sürdüklerine dikkat

²⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3: 260-261.

²⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3: 260-261.

çeker. Buna göre mezkûr ayette geçen iki ifade arasında kullanılan “vav” harfinin edat olarak tertip, yani sıralama ifade etmediğini öne sürmüşlerdir.²⁹

Abduh bu görüşteki âlimlerin argümanlarını isabetli bulmaz. Ona göre edebi bir sözde olayların zikrindeki sıralama, o olayların gelişindeki sıralamaya ancak ince bir nükte varsa aykırı olabilir. Oysa burada “teveffî” ifadesinin yerine “ref” ifadesinin öncelenmesini gerektirecek herhangi bir nükte yoktur. Kaldı ki kurtuluş müjdesi ve derece yüksekliği şeklinde bir anlamı bulunan *ref* ifadesinin taşıdığı önem, diğerine göre daha fazladır.³⁰ Abduh’un öne sürdüğü bu argümandan onun Hz. Îsâ’nın önce vefat ettiği daha sonra Allah katında yüksek bir makama yükseltildiği şeklinde bir anlamı savunduğu anlaşılmaktadır.³¹ Dolayısıyla onun, Hz. Îsâ’nın canlı olarak hem ruhu hem de bedeniyle birlikte Allah katına yükseltildiği şeklindeki görüşü, ayetin söz dizimi bakımından yanlış bir yorum olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Abduh’un bizzat kendisinin de savunduğu ikinci görüşe göre ayet, zahirine göre anlaşılmalıdır. Buna göre, ayette geçen “teveffî” sözcüğünden ilk akla gelen anlam, normal yolla ölümdür. Yine aynı görüşe göre ayette geçen “ref” sözcüğü de ruhun yüceltilmesidir. Abduh, bir kişinin ruhu kastedilerek şahsına hitap edilmesinin yeni görülmüş bir husus olmadığını, zira ruhun, insanın gerçekliği, cesedin ise ödünç alınmış elbise mesabesinde olduğunu³² vurgulayarak ayetten Hz. Îsâ’nın gerçekten vefat ettiği anlamının çıkarılmasını salık verir.

Yukarıdaki açıklamalar, Menâr ekolünün Hz. Îsâ’nın çarmıha gerilerek öldürülmediğini, ancak doğal bir şekilde ölmüş olduğunu açıkça savunduklarını göstermektedir. Hal böyle olunca zihinde Hz. Îsâ’nın çarmıhtan nasıl kurtulduğu, nerede vefat ettiği gibi cevaplanması gereken bazı sorular belirmektedir.

Reşîd Rızâ Hz. Îsâ’nın çarmıhtan nasıl kurtulduğuna yönelik çeşitli rivayet ve görüşlerden söz eder. Bu görüşlerden biri de Hz. Îsâ ve annesinin Keşmir’in Sri Nagar beldesine yerleşerek orada vefat ettiklerini söyleyen ve Mü’minûn suresinin 23/50. ayetini de bu çerçevede yorumlayan Gulâm Ahmed Kâdiyânî’nin (ö. 1908) görüşüdür. Bu görüşün kendisiyle temellendirildiği ayet meâlen şöyledir: “*Meryem oğlu Îsâ’yı ve annesini bir ayet (delil/alamet) kıldık ve onları oturuma elverişli, su kaynakları bulunan bir tepeye yerleştirdik.*” Gulâm Ahmed ayette yer alan,

²⁹ Kurtubî, *el-Câmi’u li Ahkâm*, 2: 466.

³⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 3: 261.

³¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 3: 261.

³² Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 3: 261.

"âveynâ" kelimesini "Keşmir'deki o beldeye sığınma", *Rabve* ise, "o bölgede bulunan, oturuma uygun, sulak ve yüksek tepe" şeklinde yorumlamıştır.³³

Gulâm Ahmed'e göre bu görüş, *Rabve*'yi Filistin veya Şam kumsalı olarak yorumlayan müfessirlerin görüşlerinden daha tercihe şayandır. Zira Hz. İsâ ve annesinin Hindistan'da bulunan Sri Nagar bölgesine gitmiş olmaları, ona göre hem akla hem de nakle daha yatkın bir görüştür. Çünkü Yahudilerin ona karşı birleşerek onu çarمیha germek istedikleri göz önüne alındığında Filistin ya da Şam kumsalının onlar için güvenli bir bölge sayılamayacağı gayet açıktır.³⁴

Gulâm Ahmed'in Hz. İsâ'nın akıbeti hakkındaki görüşlerini *Tefsîru'l-Menâr*'da yukarıda olduğu gibi, yorumsuz bir şekilde aktaran Reşîd Rızâ'nın bu görüşe müspet yaklaştığı izlenimine kapılmak mümkündür. Ancak *Tefsîru'l-Menâr*'da yer verdiği ifadelerin aynısına *Akîdetü's-Salb ve'l-Fidâ* adlı eserinde yer verdikten sonra, bu ifadeleri ona ait bir kitap-tan özetlediğini söyler. Daha sonra, Gulâm Ahmed'in ne nakline ne de aklına güven duyulmayacağına dikkat çeker.³⁵ Zira kendisini hadislerdeki Hz. İsâ olduğunu iddia ederek ahir zamanda gökten ineceğini ve vahiy aldığını savunmakta olduğuna değinir. Gulâm Ahmed'in Hz. İsâ hakkında ortaya attığı tüm bu iddiaların arkasında kendisini "beklenen mesîh" olarak temellendirme gayretinin yatmakta olduğunu vurgulayan Reşîd Rızâ'nın bu görüşe pek de sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.³⁶

Hız. İsâ'nın akıbeti hakkında nakledilen görüşlere karşı olumsuz bir tavır takınan Reşîd Rızâ, bu hususta bilginin bulunmayışında garipsenecek bir durumun olmadığını ifade eder. Bu bağlamda Hız. İsâ ile Hız. Mûsâ'nın akıbetleri arasında mukayese yapar. Hız. Mûsâ'nın kendisine tabi olanlarla birlikte yaşamasına rağmen kimsenin bilmediği bir yerde öldüğüne ve üstelik mezarının nerede olduğunun bilinmediğine dikkat çeker. Dolayısıyla Hız. Mûsâ'nın akıbetine ilişkin bir ize rastlanılmamasında nasıl garipsenecek bir şey yoksa Hız. İsâ'nın akıbetine ilişkin bir ize rastlanılmamasında da garipsenecek bir şeyin olmayacağını vurgulayarak³⁷ Hız. İsâ'nın, tıpkı Hız. Musa gibi nerede, nasıl ve ne zaman öldüğü konusunda herhangi bir bilgi bulunmadığına işaret eder. Bu açıklamala-

³³ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 6: 35. Ayrıntılı bilgi için bk. Maulana Muhammad Ali, *The Holy Qur'an with English Translation and Commentary* (Ohio: King Fahd Holy Qur'an Printing Complex, 2002), 689-690; Hadiye Ünsal, *Tefsirde Heteredoksi Kadiyanilik ve Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 204-205.

³⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 6: 35-36.

³⁵ Muhammed Reşîd Rızâ, *Akîdetü's-Salb ve'l-Fidâ* (Mısır: Matbaatu'l-Menâr, ts.), 49-52.

³⁶ Bk. Reşîd Rızâ, *Akîdetü's-Salb ve'l-Fidâ*, 52.

³⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 6: 34; Reşîd Rızâ, *Akîdetü's-Salb ve'l-Fidâ*, 46-47.

rıyla Reşîd Rızâ, bu konudaki rivayetlere karşı mesafeli bir duruş sergilemiştir.

Hiz. İsâ'nın kıyamete yakın tekrar döneceğini savunan müfessirler, söz konusu ayette geçen "ref" kelimesi hakkında "teveff" kelimesine verdikleri mecazî anlamın aksine zahirî anlamını, yani Hiz. İsâ'nın fiziksel olarak yükseldiğini ifade eden anlamı tercih etmişlerdir. Buna göre ilgili ayetlerdeki, "râfi'uke ileyye" ifadesine "semâ" kelimesi eklenerek açıklama yoluna gidilmiştir.³⁸

Bu izahların yanında bazı müfessirler, Hiz. İsâ'nın canlı bir şekilde semaya yükseltildiğini kanıtlayabilmek için Hiz. Peygamber'in Miraç'ta onu göğün ikinci katında gördüğüne yönelik rivayetleri de birer delil olarak kullanmışlardır.³⁹ Ancak Reşîd Rızâ, bu iddiayı son derece isabet-siz görür. Çünkü bu iddianın doğru kabul edilmesi, Miraç'ta görülen diğer bütün peygamberlerin de tıpkı Hiz. İsâ gibi semaya yükseltilmiş olmasını gerektirecektir ki böyle bir iddiayı öne süren kimse de bulunmamaktadır.⁴⁰ Bu bağlamda Reşîd Rızâ, Hiz. Peygamber'in Miraç'ta Hiz. İsâ'yı göğün ikinci katında görmüş olduğuna dair rivayete sarılmanın gerisinde "ref" sözcüğüne "ruhen ve bedenlen semaya yükselme" anlamını temellendirme çabalarının bulunduğunu belirtir.⁴¹

Ayette geçen "ref" sözcüğüne "fiziksel yükselme" anlamının verilmesini uygun görmeyen Reşîd Rızâ, doğru olarak kabul ettiği anlam hakkında şu açıklamayı yapar: Ayetteki "ref" sözcüğü, tıpkı Hiz. İdris hakkında, "Onu yüce bir makama yükselttik"⁴² ayetindeki gibi manevi anlamda "yüksek makam" anlamına gelmektedir.⁴³ Görüldüğü gibi, bu izahla Reşîd Rızâ, Kur'an'ın Kur'an'la anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır.

3.2. Hiz. İsâ'nın Nüzûlü

Hiz. İsâ'nın semaya ruhen ve bedenlen yükseldiğini savunan klasik dönem müfessirleri, onun kıyamete yakın bir zamanda dünyaya tekrar geleceğini ifade ederler. Bu müfessirler, Kur'an'da Hiz. İsâ'nın yeniden geleceğine dair açık bir ayet olmamasına rağmen "وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ"

³⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1: 172; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 4: 2628; Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâm*, 3: 392; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007), 3: 407.

³⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, 3: 407.

⁴⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 17.

⁴¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 17.

⁴² Bk. Meryem 19/57.

⁴³ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3: 260.

”قَبْلَ مَوْتِهِ“⁴⁴ ayetini, bu anlama gelecek şekilde yorumlamışlardır. Bu yorumla göre ayette geçen *bihi-mevtihi* ifadelerindeki her iki zamir de Hz. Îsâ'ya gönderilerek ayetin şu anlama geleceği belirtilmiştir: “*Ehl-i Kitap'tan herkes, Îsâ'nın ölümünden önce ona iman edecektir.*”⁴⁵ Ayetin bu şekilde yorumlanmasında hadis külliyatındaki Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda yeniden dünyaya geleceğine dair hadislerin büyük bir rol oynadığı uzak bir ihtimal olmasa gerektir. Zira bu görüşü savunan âlimler, ilgili hadislerin tek tek olmasa da tümünün dikkate alınmasıyla (manevi) mütevâtir⁴⁶ seviyesine çıktığını ileri sürmüşlerdir.⁴⁷

Reşîd Rızâ, müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsenmiş yorumları kabul edenlerin, “من أهل الكتاب” şeklindeki nekire ifadenin “وإن” şeklindeki nefiy (olumsuzluk) edatından sonra gelmesi hasebiyle âmm olan bu ifadeyi, “Hz. Îsâ indiğinde hayatta olanlar” şeklinde tahsis ederek tevil etmek zorunda kaldıklarını söyler. Ardında da âmm ifade eden lafızların tahsis edilebilmesi için Kur’ân nassına dayanan bir karinenin bulunması gerektiğine dikkat çekerek söz konusu ayette böyle bir karinenin bulunmadığını vurgular. Bu hususta nakledilen rivayetlerin ise bu ayet bağlamında varit olmadığını savunarak söz konusu lafzı tahsis etmek için bir karine olma salahiyetine sahip olmadıklarını belirtir.⁴⁸ Bu izahlardan sonra ayetin, “*Ehl-i Kitap'tan herkes, ölmeden önce Îsâ hakkındaki gerçekleri görür ve Îsâ'ya sahih bir şekilde iman eder.*” şeklindeki anlama geldiğini ifade eden Reşîd Rızâ, ayetin nazmına göre akla gelen ilk anlamın da böyle olduğunu, ayrıca birçok hadiste geçen, “insanlar ölmeden önce ahiretteki hallerinden haberdar olacaklar” meâlindeki rivayetlerin de bu anlamı desteklediğini savunur.⁴⁹

⁴⁴ Bk. en-Nisâ 4/159.

⁴⁵ Bu görüş, daha önce ifade edildiği gibi, İbn Abbâs, İbn Zeyd, Ebû Mâlik, Katâde gibi sahabe ve tabiîn müfessirleri tarafından savunulmaktadır. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 4: 2628-33; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 1: 544.

⁴⁶ Manevî Mütavâtir; (i) râvilerin, mühtelif olaylar vesilesiyle naklettikleri ortak nokta ile ilgili hadisler; (ii) içeriği aynı olmakla birlikte farklı lafızlarla rivayet edilen hadisler şeklinde iki kısımda değerlendirilmektedir. Bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 7. Baskı (İstanbul: İFAV 2013), 237.

⁴⁷ Bk. Hayri Kırbaçoğlu, “Hz. Îsâ'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”, *İslâmiyât* 3/4 (2000): 147-168.

⁴⁸ Hanefî usûlcüler, Kur'an'daki âmm bir lafzın, zannî olan haber-i vâhid ve kıyasla tahsis edilmeyeceğini savunurken, Cumhur, âmm lafzın şüphe taşıyan bir delil olarak kabul ettiklerinden haber-i vâhid ve kıyasla tahsis edilmesini caiz görmüşlerdir. Reşîd Rızâ ise Kur'an'daki âmm bir lafzın haber-i mütevâtir ile tahsisini kabul ederken, haber-i ahâd ile tahsis edilmesini caiz görmemiştir. Ancak haber-i vâhidin sahih olması ve sahabenin icma etmesi şartıyla âmm olan lafzın tahsis edebileceğinden söz etmiştir. Bk. Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* (Kahire: Dâru'l-Menâr 1366/1947), 4: 408-409.

⁴⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 6: 18-19; Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâgî*, 6: 15.

Reşîd Rızâ ve Merâgî, bu ayetten Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda yeniden dünyaya geleceği şeklinde bir anlamın çıkarılmayacağı sonucuna varırlar. Zira onlara göre bu ayetten çıkarılması gereken anlam şöyledir: "Ölen kişi, Yahudi ise Hz. Îsâ'nın yalancı ve batıl bir dava peşinde olmayan sadık bir peygamber olduğunu; Hristiyan ise onun ilah ya da Allah'ın oğlu değil, aksine Allah'ın kulu ve peygamberi olduğunu bilir."⁵⁰

Hz. Îsâ'nın nüzûlüne yönelik yorumlanan bir başka ayetin de Zuhuruf 43/61 olduğuna değinmiştik. "وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِّلسَّاعَةِ" şeklinde geçen bu ayetteki "innehû" ifadesinde bulunan "hû" zamirinin Hz. Îsâ'ya mı yoksa Kur'an'a mı işaret ettiği konusunda klasik dönem müfessirlerinin ihtilaflarını ele almıştık.⁵¹ Bu iki farklı görüş karşısında Merâgî, ilgili zamirin Kur'an'a râci edilmesi gerektiğini belirterek söz konusu zamirle Kur'an'ın kast edildiği şeklindeki görüşü savunanların tarafında yerini almıştır. Mezkûr ayeti, "Kur'an size kıyametin kopacağını öğretmekte, o günün dehşeti hakkında haber vermektedir. Öyleyse, sakın o gün konusunda kuşkuyla kapılmayın ve hidayet yoluna uyun!" şeklinde yorumlayarak, "*Kur'an, kıyamet için kesin bir bilgidir.*" şeklinde anlam takdirinde bulunmaktadır.⁵²

Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda tekrar geleceği konusunda argüman olarak kullanılan bir diğer ayet de meâlen, "*O hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşacak ve sâlih kişilerden olacak.*" şeklindeki Âl-i İmrân 3/46. ayettir. Bu ayeti Hz. Îsâ'nın dünyaya yeniden döneceği bağlamında yorumlayanlar, ayette geçen "*kehlen*" ifadesini Deccal'i öldürmek için döndüğünde konuşması şeklinde değerlendirdiklerine değinmiştik.⁵³ Ancak bu husus Menâr ekolüne mensup âlimlerce pek isabetli görülmemiştir. Bu bağlamda Abduh, "*kehl*" sözcüğünün, "yetişkin/olgun adam" anlamına geldiğini söyler, ancak söz konusu yaşın herhangi bir yaşla sınırlandırılmasına karşı çıkar. Ayrıca, "beşikte konuşma" ifadesinin, Hz. Îsâ'nın bir ya da üstündeki bir yaşta konuşmasını ifade ediyorsa bunun son derece olağan, ancak, söz konusu konuşmanın gerçekleştiği zaman bir yaşınnın çok altındaysa bunun olağanüstü bir mucize olarak görülmesi gerektiğine dikkat çeker. Çünkü o yaştaki bir çocuğun konuşması normalde insanların anlayamayacağı bazı seslerden ibaret olması gerekirdi, ancak O aksine yetişkin insanlar gibi konuşuyordu. Abduh, ayette geçen "*kehlen*" ifadesinin Hz. Îsâ'nın yetişkin

⁵⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6: 19; Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî*, 6: 15.

⁵¹ Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, 9: 7310-12; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 5: 235.

⁵² Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî*, 3: 151.

⁵³ Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, 3: 1787-89.

olana kadar yaşayacağını göstermesi bakımından bir müjde niteliğinde olduğunu da sözlerine ekler.”⁵⁴

Merâgi, söz konusu ayette geçen “beşikte konuşma” hususunun Hz. Meryem'i kendisine atılan iftiralardan temizlemeye ve Hz. Îsâ'nın peygamberliğine bir delil olduğuna işaret ettiğini belirttikten sonra, “*keh-len*” ifadesini de tıpkı takipçisi olduğu Abduh gibi, Hz. Îsâ'nın yetişkin bir adam oluncaya kadar yaşayacağına dair bir müjde olarak yorumlar.⁵⁵

Menâr ekolünün Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın yeniden geleceği konusunda referans gösterilen ayetlere nasıl yaklaştıklarına değindik. Ancak Hz. Îsâ'nın dünyaya yeniden geleceğini savunan klasik dönem âlimleri, bu hususta sadece ayetleri değil, bunun yanında hadisleri de delil olarak kullanmaktadır. Ancak söz konusu hadisleri değerlendirmek bu çalışmanın dışında olan bir konu olduğundan onların üzerinde ayrıca durulmayacaktır. Ancak Menâr ekolünün bu konudaki hadislere karşı nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiğine yönelik genel yaklaşımına değinmek yerinde olsa gerektir.⁵⁶

Abduh, Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda tekrar geleceğini bildiren hadislerin karşısında takınılması gereken iki tutumdan bahseder. İlkine göre nüzûl-i Îsâ konusu tamamen gaybî-itikâdî bir konudur. Gaybî/itikadî konularda yakîn/kesinlik arandığından âhâd haberler değil; mütevâtir haber niteliğine sahip kat'i deliller esas alınır. Ancak bu konudaki hadisler mütevatir değil, ahâd haberlerdir.⁵⁷ Dolayısıyla mevcut meseleyle ilgili hadislerin bu konuda esas oluşturacak yetkinlikleri bulunmamaktadır.

İkinci tutuma göre ise bu haberlere mecazî anlamlar yüklenerek sembolik bir şekilde yorumlanmalıdır. Şöyle ki; Hz. Îsâ'nın yeniden dünyaya gelmesi ve yeryüzünde egemenlik kurması, onun bedenlen ve bizzat dönüşü ile değil, dinin var olma sebebi olan merhamet, sevgi, barış gibi unsurları içeren öğretisinin insanlar arasında yayılması anlamına gelebilir. Buna göre Kur'ân'ın literal anlamına sıkı bir şekilde bağlanıldığı ve dinin ruhunun ve hikmetlerinin ortadan kaldırıldığı kıyamete yakın bir zamanda Hz. Îsâ'nın ve bu öğretisinin tekrar dünyaya egemen olması, dinin özünün ve güzel ahlakın yaygınlaşması anlamına gelir. Bu bağlamda Deccal, dinin özünün ve hikmetlerinin gereği gibi benimsenmesi halinde ortadan kalkacak olan hurafe, düzenbazlık ve çirkinliklerin sembo-

⁵⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3: 253.

⁵⁵ Merâgi, *Tefsîrü'l-Merâgî*, 3: 151.

⁵⁶ Nüzûl-i Îsâ konusundaki hadislerin değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sarıtoprak, *İslam İnancı Açısından Nüzûl-i İsa Meselesi*; Kırbasoğlu, “Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”, 147-168.

⁵⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3: 261.

lû; Kur'ân ise insanları bundan uzaklaştıracak olan kılavuz ve hidayet kitabıdır.⁵⁸

Abduh'un nüzûl-i Îsâ meselesi hakkındaki rivayetler karşısında alınması gereken tutuma ilişkin yaklaşımını ortaya koyan Reşîd Rızâ, buna herhangi bir itirazda bulunmamasından onun da hocası gibi düşündüğünü söylemek mümkündür. Ayrıca Merâğî'nin de bu rivayetler karşısından takınılması gereken tutumdan bahsederken meseleye tıpkı Abduh gibi yaklaştığı görülmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla Menâr ekolünün bu üç simasının nüzûl-i Îsâ hakkındaki rivayetler karşısındaki tutumları aynı minvalde olmuştur.

SONUÇ

Kur'an'a yeni bir bakış açısı kazandıran bu ekol, aynı bakış açısıyla Kur'an kıssalarını ele alan ayetlere de yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu çerçevede Kur'an'da bulunan birçok kıssayı klasik tefsirlerdeki açıklamalardan farklı bir şekilde izah yoluna giden Menâr ekolü, klasik tefsirlerde Hz. Îsâ'nın ölümü, ref'i ve kıyamete yakın bir zamanda yeniden dönüşüyle ilişkilendirilen ayetlere de farklı yaklaşmış, müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen yorumdan farklı bir yaklaşımla meseleyi izah etmiştir. Bu bağlamda, Kur'an'da Hz. Îsâ'ya ilişkin söz konusu hadiseyi anlatan ayetlerde bulunan "teveffî" ve "ref" lafızlarına getirilen açıklamalar, klasik tefsirlerdeki bilgiler dikkate alındığında aralarındaki farklılık açık bir şekilde kendini göstermektedir. Klasik tefsirlerde bu kavramlara getirilen açıklamalarda bazı nüanslar bulunsa da Hz. Îsâ'nın hem cesedi hem de ruhuyla birlikte semaya yükseltildiği şeklindeki anlayışta bir ihtilaf söz konusu değildir. Buna mukabil Menâr ekolüne göre klasik tefsirlerde bu ifadeler Hz. Îsâ'nın nüzûlünü bildiren rivayetlerden etkilenilerek söz konusu anlamlar yüklenmiştir. Dolayısıyla bu ekol, söz konusu ifadelerin mezkûr rivayetlerden yalıtılarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatine vasil olmuş ve bu bağlamda bu ifadelerin Hz. Îsâ'nın vefat ettiğini ve manevi bakımdan derecesinin yükseltildiğini göstermekte olduğu sonucuna varmıştır.

"وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ" (en-Nisâ 4/159), "وَإِنَّهُ لَعَلَّمَ لِسَاعَةٍ" (ez-Zuhruf 43/61), ve "وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا" (Âl-i İmrân 3/46) şeklindeki ayetler, Hz. Îsâ'nın kıyamete yakın bir zamanda dünyaya yeniden geleceğini temellendirmek için referans gösterilmiştir. Ancak Menâr ekolü, birçok klasik tefsirde yer alan bu açıklamaları isabetli görmeyerek farklı

⁵⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3: 261-262.

⁵⁹ Merâğî, *Tefsîrû'l-Merâğî*, 3: 165.

bir izah etme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede “وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَ بِهِ قَبْلَ” şeklindeki ayet, “Ehl-i Kitap’tan herkes, ölmeden önce İsa hakkında ki gerçekleri görür ve İsa’ya sahih bir şekilde iman eder.”, “وَأَنَّ لَهُ لَعَلَّمٌ لِلشَّاعِرِ” şeklindeki ayet “Kur’an, kıyamet için kesin bir bilgidir.” şeklinde ve “وَيُكَلِّمُ” şeklindeki ayette geçen “*kehlen*” ifadesi de yetişkinlik dönemine kadar yaşayacağına yönelik müjde içerdiği şeklinde yorumlanmıştır.

Ayrıca bu ekol, söz konusu inanışı destekleyen ve manevi mütevâtir olarak kabul gören hadislerle karşı takınılacak iki tutumdan söz eder. Ya onların ahâd kabul edilmesini ya da sembolik/mecâzî bir anlam yüklenmesini önerir. Menâr ekolünün bu önemli şahsiyetlerinin vardıkları bu sonucun şekillenmesinde değişime uğrayan epistemolojik anlayışın ve buna bağlı olarak ortaya koydukları tefsir metodolojisinin olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. 7. Baskı. İstanbul: İFAV, 2013.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-Muhît*. 9 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, er-Râzî. *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*. 35 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi'-Tefsîr*. 8 Cilt. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Kırbaçoğlu, Hayri. “Hz. İsa’yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”. *İslâmîyât* 3/4 (2000): 147-168.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. 6 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Merâgî, Ahmed Mustafâ. *Tefsîrû'l-Merâgî*. 30 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1946.
- Muhammad Ali, Maulana. *The Holy Qur'an with English Translation and Commentary*. Ohio: King Fahd Holy Qur'an Printing Complex, 2002.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Polat, Fethi Ahmet. “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, *Tefsir El Kitabı*. Ed. Mehmet Akif Koç. 177-226. Ankara: Grafik Yayınları, 2014.

- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîrû'l-Menâr)*. 12 Cilt. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Reşîd Rızâ, Muhammed *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*. 12. Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr 1366/1947.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Akîdetu's-Salb ve'l-Fidâ*. Mısır: Matabaatu'l-Menâr, ts.
- Sarıtoprak, Zeki. *İslam İnancı Açısından Nüzûl-i İsa Meselesi*. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Âyi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. 4. Baskı. Kahire: Dâru's-Selâm, 1430/2009.
- Ünsal, Hadiye. *Tefsirde Heteredoksi Kadiyanilik ve Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.